

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-106>
УДК 811.112.2'373

Пархоменко Н.О., Лазебна О.А., Литовченко І.М.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЩОДО СТРУКТУРИ ТА СПОСОБІВ МОВНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Анотація. У статті розглядається концепт як одне із ключових мовних понять у когнітивістиці. Досліджено різні підходи до визначення поняття «концепт» та його складових. Основна увага приділяється опису способів організації концептів на матеріалі сучасної німецької мови. Як відомо, мова є засобом вираження когнітивної діяльності людини, а дане поняття є дуже складним явищем людської свідомості. Значення концепту досліджується у когнітивістиці, метафізиці та філософії. Дана лінгвістична розвідка виявляє широкий спектр сприйняття концептів та репрезентує огляд основних наукових праць провідних філологів, які приділяють увагу концептам та їх вербалізації. Здійснене дослідження вказує на необхідність продовження подальших розробок у визначеному напрямі.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, когнітивна лінгвістика, когнітивна здатність, мова і мислення.

Parkhomenko Nataliia, Lazebna Olena, Lytovchenko Iryna
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ON THE STRUCTURE AND MEANS OF THE LANGUAGE REPRESENTATION OF THE CONCEPT (BASED ON THE MODERN GERMAN LANGUAGE)

Summary. The paper deals with the study of the concept as one of the key linguistic notions. Different approaches to the determination of the notion «concept» are investigated. The focus is made on the describing how concepts are organized. As is well known, language is a distinct human cognitive ability and a concept is a very complicated phenomenon of human consciousness. This term is widely used in various scientific disciplines. The meaning of concept is explored in cognitive science, metaphysics and philosophy of mind. This research reveals some specific character and a wide scale of perception of the concept and provides an overview of major scientific works investigated by foreign philologists who pay attention to special aspects of research. The article focuses on establishing forms of expression of the interrelation of language and thinking, namely the means of representing cognitive concepts in language. The concept is seen as a global unit of thought, which is a quantum of structured knowledge. Currently, the study of concepts in language is one of the most promising areas in linguistics, which explains the relevance of this study. The concept is used to describe and analyze the various characteristics of both individuals and society, expressed in written and oral texts, and is represented in the language by lexemes, phraseological units, phrases, sentences, texts and sets of texts. Over time, the content of concepts can be complemented with new features, and therefore there is a need for new forms of verbalization, which causes the emergence of secondary representation in the language. The concept that is connected to the systematic means of expression (a word or phrase fixed in dictionaries) is seen as a lexicalized one. A concept that has no systematic means of expression is non-lexicalized and is to be defined in a descriptive way. Their variability is, first and foremost, the fact that the world is constantly changing, people are forced to perceive and process new information, and as a result, the basic unit of information or knowledge storage should be flexible and mobile enough to keep up with all the changes and respond to them easily.

Keywords: concept, conceptualization, cognitive linguistics, cognitive ability, language and thinking.

Постановка проблеми. Когнітивна лінгвістика тісно пов'язана з когнітивною діяльністю людини, що, в свою чергу, знаходить відображення у мові. Під концептом розуміють глобальну розумову одиницю, яка являє собою частину структурованого знання. Наразі вивчення концептів у мові є одним із найбільш перспективних напрямків у лінгвістиці, що і пояснює актуальність представленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий доробок у проблему концептуалізації явищ дійсності, що відображається в їх описі мовцями, здійснили учні: А. Вежбицька, О.О. Селіванова, Ю.С. Степанов, З.Д. Попова, А. Пейвіо, О.П. Бабушкін, В.М. Венедиктова, С.С. Баланюк, О.О. Близнюк, С.В. Іванова, К.О. Демидкіна, Д.С. Ліхачов, О.Ю. Малая, Л.В. Федорюк, Н.В. Вдовиченко та інші. Питання залежності концептів від мовної вербалізації є предметом дискусій серед багатьох науковців. На думку

одних дослідників, концепти повністю (О.П. Бабушкін) чи частково (О.С. Кубрякова) вербалізовані, на переконання інших – вони є повністю автономними від мови (А. Вежбицька).

Метою даної статті є встановлення форм вираження взаємозв'язку мови і мислення та визначення способів репрезентації когнітивних концептів у мові.

Незважаючи на те, що концепт є одним із ключових понять у когнітивній лінгвістиці, він не має однозначної дефініції, що свідчить про складність і багатогранність цього поняття, попри численні спроби дослідників інтерпретувати його з різних ракурсів. Концепт насамперед пов'язаний з антропоцентричною парадигмою та когнітивно-прагматичним підходом у сучасній лінгвістиці й використовується для опису та аналізу різних характеристик як окремої особистості, так і суспільства, виражених у письмових та усних текстах.

© Пархоменко Н.О., Лазебна О.А., Литовченко І.М., 2019

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Саме слово концепт має латинське походження (*conceptus*). Поняття в узагальненій формі відображає предмети і явища дійсності, фіксуючи їх риси та існуючі зв'язки, тоді як концепт містить не тільки фактичну інформацію, а й включає суб'єктивні образно-емпіричні характеристики [6, с. 25].

Перш ніж розглядати форми репрезентації концепту в мові, або його вербалізації, зупинимо свою увагу на існуючих класифікаціях та структурі вказаного поняття.

Варто зазначити, що у багатьох мовознавців виникають суперечки щодо того, чи може концепт бути повністю вербалізованим.

Існує кілька класифікацій концептів, що визначаються різними критеріями їх розгляду. Концепти можуть поділятися:

- за функціями або способом репрезентації в мові;
- за типом розумового узагальнення;
- за своїм носієм;
- за своїм змістом і ступенем абстракції / конкретності переданої інформації.

Так, класифікацію різновидів концептів за змістом розробив О.П. Бабушкін. Відповідно до цієї теорії, концепти поділяються на розумові картинки, схеми, фрейми, сценарії тощо. Різноманітність перерахованих структур, які не мають між собою чітких меж, визначається неоднорідністю оточуючого середовища. Розумова картинка є узагальненим образом реалій. Схема, на відміну від образу, являє собою якусь графіку, схематичне зображення дійсності. Фрейм – більш складна багатоконпонентна структура, що включає в себе перелік однотипних уявлень про об'єкт. Сценарій або скрипт має сюжетну основу і описує певну ситуацію, тобто більше пов'язаний з дією [1, с. 210–245]. Як видно з цієї класифікації, різновиди концепту можуть бути і простими, і складними в залежності від того, як вони представлені у нашій свідомості.

За виконуваною функцією в мові концепти поділяються на лексично і граматично виражені. При цьому обидві категорії взаємопов'язані, оскільки концепти, що об'єктивувалися у граматичній системі мови, створюють щось на кшталт форми, у якій розподіляються лексичні концепти. Лексичні концепти, у свою чергу, можуть бути виражені як однієї лексемою, так і поєднанням лексем, а також клішованими виразами, до яких належать прислів'я, приказки та афоризми. Варто відзначити, що вербалізація концептів не завжди однозначна. З одного боку, в будь-якій мові існують слова і реалії, характерні тільки для цієї мови. З іншого боку, за тотожними словами в різних мовах можуть стояти нетотожні реалії, які обумовлюються різним історичним досвідом і іншими екстралінгвістичними факторами, а також особливостями мовного вживання [2, с. 23].

Оперувати концептами можуть як окремі особистості, так і групи людей. Згідно з цим критерієм, концепти поділяються на індивідуальні або особисті, групові й національні. Д.С. Ліхачов увів термін «концептосфера», під яким розуміється сукупність потенцій, що містяться в словниковому запасі як однієї людини, так і всієї мови в цілому [7, с. 4]. Досить слушно говорити і про існування загальнолюдської або міжнародної кон-

цептосфери, що складається із загальних констант людського буття. Індивідуальні концепти більш рухливі й різноманітніші, ніж колективні, адже саме вони згодом і утворюють загальнонаціональні концепти. Єдина концептосфера визначає можливість спілкування і порозуміння всередині однієї мовної групи.

Концепт, як багатоконпонентне і складне явище, не характеризується чіткою організацією. Проте, у нього є ряд концептуальних ознак, що дозволяють визначити його з певним ступенем точності.

Одним з таких способів подання його внутрішньої структури є опис концепту з точки зору ядра і периферії. Ядром, відповідно, є незмінні, постійні ознаки концепту і найбільш важливі для мовної групи образи, а до периферії зараховують менш важливі ознаки, що припускають існування кількох варіантів.

Іншим способом можна назвати «розшарування» Ю.С. Степанова, який виокремлює три шари концепту. До першого шару належить основна, актуальна ознака, яка відповідає сучасності. Другий шар являє собою додаткову, «пасивну» ознаку, яка є неактуальною, «історичною». Третім шаром є внутрішня форма, яка не усвідомлюється людьми і відображена у зовнішній словесній формі [9, с. 48].

Згідно з С. В. Івановою, до структури концепту входять лінгвістична, когнітивна, культурологічна і психологічна складові. Лінгвістична складова співвідноситься із семантикою відповідного мовного знака. Когнітивна складова передбачає одиницю ментального лексикону, відображену в людській психіці [5, с. 184]. Культурологічна складова включає ціннісний аспект (обумовлений культурологічною суттю концепту), понятійний і образний елементи. Деякі лінгвісти поділяють думку, що концепт має психофізіологічну основу, яка є певним чуттєвим образом. Зокрема, Л.М. Венедиктова вважає, що у свідомості людини концепти формуються на основі чуттєвого досвіду, розумової і предметно-практичної діяльності людини, її експериментально-пізнавальної та теоретико-пізнавальної діяльності, її вербального і невербального спілкування. Всі ці способи доповнюють один одного, і формування найбільш повного і повноцінного знання можливе лише в результаті їх поєднання [3, с. 26]. Іншими словами, концепт формується у свідомості окремої людини в процесі соціалізації особистості.

На думку мовознавців З.Д. Попової та Й.А. Стерніна, концепт репрезентується у мові лексемами, фразеологічними одиницями, словосполученнями, реченнями, текстами і сукупностями текстів. Розглянувши всю сукупність мовних засобів вираження концепту, а також тексти, в яких розкривається зміст концепту, ми можемо отримати уявлення про зміст концепту у свідомості носіїв мови. Але це завжди буде лише частиною цього концепту, оскільки жоден концепт не виявляється у мові повністю, позаяк, по-перше, концепт – результат індивідуального пізнання, узагальнення, категоризації, а індивідуальне завжди вимагає комплексу засобів для свого повного вираження; по-друге, концепт являє собою нежорстко структуровану об'ємну одиницю, повністю її висловити просто неможливо; по-третє, жоден

дослідник і жоден лінгвістичний аналіз не може виявити і зафіксувати, а потім проаналізувати повністю всі засоби мовної та мовленнєвої репрезентації концепту в мові, завжди щось залишається незафіксованим а, отже, неврахованим [8, с. 80].

Зв'язок концепту з вербальними засобами вираження відзначається практично у всіх визначеннях даного поняття. Зокрема, С.Г. Воркачов вважає, що через своє «ім'я», що збігається, як правило, з домінантою відповідного синонімічного ряду, лінгвоконцепт включається в лексичну систему конкретного природної мови, а його місце в ній визначає контури його «ціннісної складової» [4, с. 264]. У ході комунікації концепти можуть отримувати і невербальне вираження. Невербально виражені концепти представляють собою жести, рухи, серії жестів і рухів без слів. Розуміння невербальних концептів залежить від контексту, відправника, одержувача, традиції і реальності даної національної мовної концептосфери і національного культурного світу.

Концепт, за яким закріплено системний засіб вираження (слово або словосполучення, зафіксоване у словниках), є лексикалізованим. Концепт, який не має системного засобу вираження, є нелексикалізованим і визначається описовим шляхом. Дослідниця С.В. Іванова вважає, що мовний концепт завжди вербалізований, адже акт пізнання завершується найменуванням. Якщо вербалізація не відбулася, значить, процес пізнання не завершений. Вербалізація повинна бути об'єктивована в стійкій мовній одиниці, яка закріплює процес пізнання у вигляді мовного знака [5, с. 284].

У будь-якому випадку вчені сходяться на думці про те, що для семантико-когнітивного дослідження необхідно виділити у мові всі мовні одиниці, які можуть об'єктивувати концепт або його когнітивні ознаки. До таких мовних одиниць належать:

- ключове слово/слова, що найточніше репрезентують концепт у мові;
- похідні номінації концепту – переносні номінації;
- одиниці різних частин мови, пов'язані з основними лексичними засобами номінації концепту, що відображають ознаки концепту;
- контекстуальні синоніми та оказіональні номінації;
- стійкі словосполучення, що включають у себе ключове слово-репрезентант концепту або його синонім;
- фразеологізми, що включають ім'я концепту;
- метафоричні номінації;
- стійкі порівняння з ключовим словом;
- паремії (прислів'я, приказки, афоризми), що відображають зміст, актуальний на досліджуваному історичному етапі;
- асоціатори, що отримуються в результаті асоціативного експерименту, і є реакцією на ключове слово-стимул;
- словникові дефініції та енциклопедичні статті ключових слів-репрезентантів концепту;
- різні види текстів та дискурсів, що розкривають зміст концепту.

Для наочності наведемо приклад дослідження засобів мовної репрезентації концепту «бідність» у німецькій мові. Їх було розподілено на наступні групи:

- окремі лексеми: *arm* – бідний, *Armut* – бідність, *Not* – злидні;
- фразеологічні словосполучення: *arm wie eine Kirchenmaus* – бідний як церковна миша;
- вільні словосполучення: *Armut ist weiblich* – бідність – жіночого роду;
- прецедентні макротексти (прислів'я та приказки): *Ein leerer Sack steht nicht aufrecht* – досл. порожній мішок не може стояти, *Not macht erfinderisch* – злидні змушують ставати винахідливим;
- окремі речення і тексти.

Найчастіше концепт представлений у мові окремим словом, у зв'язку з чим слово отримує статус імені (номінації) концепту, або мовного знаку, який передає зміст концепту найбільш повно і адекватно. Але, як правило, концепт співвідноситься більше, ніж з однією лексичною одиницею.

Зауважимо, що концепти, які репрезентуються за допомогою окремого слова, називають лексичними; концепти, що передаються значеннями фразеологічних сполучень, – фразеологічними, а ті, які знаходять своє відображення в граматичних формах, категоріях, синтаксичних структурах, – граматичними [8, с. 97].

Для передачі конкретного концепту, який пов'язаний зі стійким образом, досить знання одного слова, яке активізує даний образ. При ускладненні смислів, які треба виразити, виникає необхідність активізації додаткових концептів, для чого можуть бути використані словосполучення.

Оскільки концепт актуалізує в процесі розумової діяльності свої різні сторони, то все багатство змісту окремого концепту може бути розкрито тільки за допомогою сукупності засобів мови, кожен з яких може розкрити його лише частково.

Одне й те саме слово в різних комунікативних умовах може об'єктивувати в мові різні ознаки концепту, а іноді навіть різні концепти, в залежності від комунікативних потреб мовця. Слово представляє концепт не в повному обсязі, воно актуалізує тільки кілька основних концептуальних ознак, передача яких є завданням мовця.

Як зауважує Ю.С. Степанов, у всіх концептах підсумовуються ідеї, які виникли в різний час [9, с. 44]. Безперечно, мовне середовище знаходиться в постійному русі і зміні. Людина пристосовується до середовища, вносить в нього певні зміни, а середовище, в свою чергу, змінюється саме по собі, вносить зміни в існування людини. Концепти є частиною цього середовища, як і сама мова, в зв'язку з чим вони відображають всі зміни, що відбуваються в соціальному оточенні.

З плином часу зміст концептів може поповнюватися новими характеристиками, в зв'язку з чим виникає потреба в нових формах вербалізації, що, в свою чергу, зумовлює появу вторинної репрезентації у мові, наприклад, формування похідних концептів на підставі існуючих. З іншого боку, зміни соціальних, матеріальних умов життя людей ведуть до зміни актуальності деяких концептів, що, в свою чергу, проявляється в мовних змінах: слова виходять з основного словникового запасу, втрачають частотність, що говорить про зниження актуальності відповідних концептів; в семанті слова може утворюватися нове значення, яке конкретизує початкове значення цього слова або навпаки може розвивати-

ся нове значення, метонімічне стосовно початкового значення цього ж слова [8, с. 69].

Висновки. Отже, чим різноманітнішим є потенціал знакового вираження концепту, тим вищою є його ціннісна значущість у рамках окремого мовного колективу.

У процесі свого існування концепт здатний втрачати зв'язок з деякими мовними одиницями, що раніше слугували для його вираження, і притягувати до себе нові. Мінливість концептів пов'язана, перш за все, з тим, що світ постійно змінюється, люди змушені сприймати і обробляти

нову інформацію, і внаслідок цього основна одиниця зберігання інформації або знання повинна бути досить гнучкою і рухливою, щоб встигати за всіма змінами і з легкістю на них реагувати.

Подальше вивчення вербальної об'єктивації різних складових концепту дозволить досить повно описати той чи інший концепт, його місце у лінгвокультурі та в свідомості носіїв мови. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у семантико-когнітивному вивченні мовних одиниць, що об'єктивують, зокрема, концепт «*бідність*» у сучасній німецькій мові.

Список літератури:

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Воронеж. ун-т, 1996. 330 с.
2. Белова А.Д. Лінгвістичні перспективи і прогнози у XXI ст. : [зб. наук. праць]. *Лінгвістика XXI ст.: нові дослідження і перспективи*. Київ : Логос, 2006. № 1. С. 21–32.
3. Венедиктова Л.Н. К вопросу о содержании понятия «концепт». *Мир человека и мир языка* : коллективная монография. Кемерово : ИПК «Графика», 2003. С. 24–32.
4. Воркачев С.Г., Воркачева Е.А. Концепт счастья в английском языке: значимостная составляющая. *Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: человек и его дискурс*. Москва, 2003. С. 263–275.
5. Иванова С.В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц : дисс. ... д-ра филол. наук. Уфа, 2003. 364 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
7. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка. Изв. РАН. Сер. лит. и яз. 1993. Т. 52. № 1. С. 3–9.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж : Истоки, 2001. 192 с.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. 524 с.

References:

1. Babushkin, A.P. (1996). *Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoy semantike yazyka* [The Types of Concepts in Lexical and Phraseological Semantics of the Language]. Voronezh : Voronezh. University, 330 p. (in Russian)
2. Byelova, A.D. (2006). *Linhvistychni perspektivy i prohnozy u XXI st. : [zb. nauk. prats']* [Linguistic Prospects and Prognosis in the XXIst century]. *Linguistics of the XXIst century: new studies and prospects*. Kyiv : Lohos, no. 1, pp. 21–32. (in Ukrainian)
3. Venediktova, L.N. (2003). *K voprosu o sodержanii ponyatiya “kontsept”* [On the Content of the Term “Concept”]. *The World of Man and the World of Language* : collective monograph. Kemerovo: IPK «Grafika», pp. 24–32. (in Russian)
4. Vorkachev, S.G., & Vorkacheva, E.A. (2003). *Kontsept schast'ya v angliyskom yazyke: znachimostnaya sostavlyayushchaya* [Concept “Happiness” in the English language: the Significant Component]. *Mass Culture at the Turn of the 20th-21st centuries: Man and his Discourse*. Moscow, pp. 263–275. (in Russian)
5. Ivanova, S.V. (2003). *Lingvokul'turologicheskyy aspekt issledovaniya yazykovykh edynits* [Linguistic and Cultural Approach to Language Units Research]. (Thesis for the degree of doctor of Philological Sciences). Ufa, 364 p. (in Russian)
6. Karasik, V.I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs* [The language Circle: Personality, Concepts, Discourse]. Volgograd : Peremena, 477 p. (in Russian)
7. Likhachev, D.S. (1993). *Kontseptosfera russkogo yazyka* [Sphere of Concepts of the Russian language]. *Izv. RAN. Ser. lit. i yaz.* Vol. 52. No 1. Pp. 3–9. (in Russian)
8. Popova, Z.D., & Sternin, I.A. (2001). *Ocherki po kognitivnoy lingvistike* [Cognitive Linguistics Studies]. Voronezh : Istoki, 192 p. (in Russian)
9. Stepanov, Yu.S. (1997). *Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury* [Constants. Dictionary of Russian Culture]. Moscow : «Languages of Russian culture», 524 p. (in Russian)